

Research Paper

A Study on the Influence of Shi'a Flourishing on Islamic Architecture in the Safavid Era

Maryam Goodarzparvari¹, Mehdi Zandieh^{*2}, Hossein Moradi Nasab¹

1. Department of Architecture, Se, C, Islamic Azad University, Semnan, Iran
2. Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

ARTICLE INFO

PP: 253-275

Use your device to scan and
read the article online

Keywords:

*Shi'ism Architecture
Islamic Architecture
Safavid Era*

Abstract

Islamic architecture, as one of the most significant manifestations of Islamic civilization, has been shaped over centuries by a variety of cultural, social, and religious transformations. Among these, the architecture of mosques during the Safavid period holds a prominent place due to its coincidence with the official establishment of Shi'ism in Iran. The Safavids, by declaring Shi'a Islam as the state religion, played a vital role in transforming and developing mosque architecture. This study aims to examine the profound impact of Shi'a beliefs on religious architecture in Safavid Iran. These influences are particularly evident in architectural elements such as domes, minarets, mihrabs, and inscriptions. Through a descriptive-analytical approach and based on library resources and previous research, the study investigates the role of Shi'ism in shaping religious architecture. Special attention is given to distinctive Shi'a architectural features such as double-shelled domes, Quranic and hadith-based tile decorations, and the symbolic use of the number 12 representing the Twelve Imams of Shi'a Islam. The findings reveal that Safavid mosques functioned not only as places of worship but also as political and religious symbols of Shi'a Islam. Their precise and artistic decorations reflect the power and grandeur of Shi'ism and the Safavid state, playing a crucial role in the formation of religious and political identity during the period. This research contributes to the existing knowledge of Islamic religious architecture, particularly from a Shi'a perspective, by highlighting the religious, artistic, and cultural impact of Shi'ism on Safavid mosque structures.

Citation: Goodarzparvari, M., Zandieh, M. and Moradi Nasab, H. (2025). **A Study on the Influence of Shi'a Flourishing on Islamic Architecture in the Safavid Era**. *Geography (Regional Planning)*, 15(60),253-275

DOI:10.22034/jgeoq.2025.541214.4319

* **Corresponding author:** Mehdi Zandieh, **Email:** zandieh97@gmail.com

Extended Abstract

Introduction

Islamic architecture in Iran, from its inception to the present, has served not merely as a craft or art form but as a mirror reflecting the intellectual, religious, social, and political transformations of each historical period. The Safavid era holds a particularly significant place, as it marked the first time in post-Islamic Iranian history that the central government officially and ideologically declared Twelver Shi'ism as the state religion, reshaping all cultural and political institutions accordingly (Emammi Koopali, 2023). This decision was not merely a religious choice but part of a broader strategy to establish identity cohesion, political legitimacy, and cultural boundaries vis-à-vis Sunni Ottoman and Uzbek states. Consequently, this profound transformation deeply influenced the arts, particularly architecture, which historically served as a medium for expressing sacred concepts and the prevailing worldview (Saleh, 2020). In the Safavid period, architecture evolved into a tool for communicating and reinforcing the ruling religious ideology (Khajegir et al., 2018), embedding fundamental Shi'a concepts—such as Imamate, divine justice, the Karbala event, the occultation of the Twelfth Imam, and messianic expectation—into the spatial structures and decorative programs of mosques, schools, husseiniyas, tombs, squares, and urban layouts in cities like Isfahan, Qazvin, and Mashhad. For instance, Naqsh-e Jahan Square in Isfahan exemplifies not only urban engineering mastery but also the ideological and semantic order of the Shi'a Safavid state, where the Imam Mosque, Sheikh Lotfollah Mosque, and Qeysarieh Bazaar collectively symbolize religion, power, and economy (AmirKolaee et al., 2022). This raises critical questions regarding how Islamic architecture absorbed the flourishing of Shi'ism in the Safavid period and manifested it materially and conceptually: was it merely a reinterpretation of past traditions, or the inception of a new style rooted in Shi'a beliefs and myths? Which architectural transformations resulted directly from religious and intellectual currents, and which were driven by aesthetic, functional, or political considerations? Understanding

Safavid architecture as a living historical document allows for a nuanced study of the interplay among religion, power, and art, offering insights not only into Iranian cultural history but also into contemporary approaches to religious architectural design that seek harmony between form, meaning, function, and identity.

Methodology

The research method in this study is based on a descriptive-analytical approach and, using field observations and visual sources, examines the impact of Shiism on the art and architecture of the Safavid period. In the first part, data were collected through documentary and library studies; for this purpose, historical sources, research texts, specialized articles and visual documents related to Safavid architecture were examined. In this stage, an attempt was made to explain the ideological and cultural contexts of the Safavid period and its relationship with the form, decoration and function of architectural spaces. In the second part, the research, using a field approach, examines concrete examples of architectural works of the Safavid era. For this purpose, significant buildings such as the Imam Mosque and Sheikh Lotfollah Mosque were studied and photographed, documented and visually captured. At this stage, spatial elements, religious symbols, tile decorations, inscriptions, and the overall structure of the buildings have been analyzed with the aim of extracting Shiite signs in architectural design and aesthetics.

The data analysis has been conducted in the form of qualitative interpretation, focusing on the coexistence of religious and artistic elements. The research approach seeks to reach a deeper understanding of the religious meaning and identity hidden in them through the physical and aesthetic details of the buildings. In this regard, recorded images and architectural plans have also been used as complementary tools in the analysis.

This methodology allows for the examination of the impact of Shiite discourse not only at the theoretical level, but also in the physical and objective context of Safavid architecture, leading to a more tangible understanding of

the relationship between religion and space in this period.

Results and Discussion

During the Safavid period, Shia beliefs profoundly influenced the architectural elements of mosques, shaping both their physical structures and symbolic meanings. Key features such as the mihrab, dome, minaret, and Quranic inscriptions were designed to reflect Shia religious teachings and the spiritual authority of the Imams. The mihrab served as a focal point for worshippers, symbolizing the spiritual guidance of the Imams, while the double-shelled domes represented the connection between the material and spiritual worlds. Minarets functioned not only as calls to prayer but also as symbols of religious presence and guidance. Quranic and Hadith inscriptions reinforced Shia doctrines, and the strategic use of natural light highlighted the divine presence within the sacred space. Beyond their religious function, Safavid mosques acted as centers for education, social interaction, and political activity, hosting religious ceremonies, academic instruction, and community gatherings. By integrating spiritual symbolism with social, educational, and political roles, Safavid mosques became multidimensional institutions that strengthened Shia identity and played a central role in shaping the cultural and social life of their communities.

Conclusion

Safavid architecture, especially in its two iconic buildings, the Imam Mosque and the Sheikh Lotfollah Mosque, is a rare manifestation of the fusion of religion, politics, art, and engineering. This architecture was not only a response to the worship needs of the Shiite community, but also became a systematic tool for shaping the religious and political identity of the Safavid government. At the center of this approach is the attempt to establish Shiism as the official religion; an issue that is clearly seen in the presence of the names of the Imams, the centrality of the Qibla, and the representation of Shiite concepts in the spatial structure and decorations of the mosques.

As the most important urban project of Shah Abbas I, Naghsh-e-Jahan Square in Isfahan became the platform for the connection of

three key institutions: religion in the form of a mosque, the state with the Ali Qapu Palace, and the economy through the Qaisariyeh Bazaar. The placement of the Imam Mosque as a public mosque and the Sheikh Lotfollah Mosque as a court mosque on either side of this square is indicative of the ideological order that was imposed on the city through architecture. Architecture here was not simply a creation of space, but a regulator of social relations and a carrier of messages of power and faith.

In both mosques, physical elements such as double-skinned domes, minarets, altars and skylights were designed with great precision to both meet technical needs and convey a meaning beyond the material to the audience. The dome symbolizes the sky and perfection, the minaret is an invitation to guidance and the light flowing through the space is a manifestation of the divine presence. This architecture, using precise geometry, striking symmetry and mathematical calculation, was a reflection of the belief in divine order and Islamic cosmology, expressed in the form of form.

At the same time, the decorations of the buildings reached the height of beauty and meaning. Mosaic and seven-color tiling, calligraphy of Quranic verses, muqarnas and Islamic patterns, along with symbolic colors such as turquoise and azure, not only adorned the space, but also led the viewer's mind towards concepts such as light, heaven, purity and the transcendence of the soul. These arts were inextricably linked with architecture and transformed the space into a spiritual and thought-provoking experience.

The function of the mosque also went beyond prayer rooms. These buildings were places for teaching religious sciences, debating jurisprudence, propagating Shiite teachings and holding social and political rituals. The Imam Mosque, as a public space, played a fundamental role in shaping the religious culture of the people, while the Sheikh Lotfollah Mosque, with its smaller dimensions and special location, was a symbol of the presence of religion at the heart of political power.

In summary, the mosques of the Safavid period should be considered spaces in which meaning, art, politics, faith and community emerged in a harmonious whole; Spaces created not only for worship, but also for

education, guidance, social cohesion, and the display of religious-political authority. This architecture was the result of a deep awareness of the role of space in shaping society and a

clear manifestation of the connection between technical rationality and Shiite spirituality.

References

1. Jalilvand, M. R., & Gol-Sabbagh, H. (2023). People-centered tourism: An ethnographic study of ethnic tourism in Turkmen Sahara. *Iranian Journal of Anthropology Research*, 13(1), 163–178.
2. Hosseinzadeh Delir, K., & Koukabi, M. A. (2022). Identifying key drivers of the tourism industry based on scenario strategic planning: A case study of Maku Free Zone. *Urban Tourism*, 9(3), 79–102.
3. Hosseinzadeh Delir, K., Modabber Khak Nezhad, A., & Ezzat Panah, B. (2021). Analysis of planning and policy-making for historical-cultural tourism development in Iran: A case study of Tabriz. *Tourism Planning and Development*, 10(39), 197–222.
4. Hosseinzadeh Delir, K., Ghahramani Fard, H., & Mousavi, M. S. (2021). Identifying and evaluating critical drivers affecting the future of tourism development: Case study of Tabriz metropolis. *Urban Tourism*, 8(1), 67–82.
5. Rajabi Naser, M., Mirabi, V. R., & Moradi Shahdadi, K. (2023). A model for sustainable tourism development in Qeshm Island focusing on natural tourism challenges and visions. *Urban Economics and Management*, 11(44), 1–20.
6. Rasouli, S. H., Rajabi, A., & Motavalli, S. (2024). Urban sustainable tourism model for regional development: A case study of Sari. *Urban Foresight*, 2(4), 65–84.
7. Zeynali Azim, A., Fadaei Haghi, M., Alizadeh, A., Jediry Abbasi, M., Fathi Pour, R., & Sharifi, M. A. (2024). Measuring factors affecting the lack of sustainable smart city development in Tabriz. *Environmental Sciences*, 22(3), 427–446.
8. Shakari, F. (2022). Tourism and national-ethnic identity: A bibliometric analysis. *Tourism Management Studies*, 17(60), 79–115.
9. Sheikhi, A. R., Ebrahimiān, S., & Vazin, N. (2020). The impact of ethnic tourism development on gender equality: Case study of Baloch women in Sistan and Baluchestan. *Culture Tourism*, 1(2), 47–54.
10. Sedaghat, M., & Ziaei, M. (2024). Paradigmatic model of sustainable tourism development in the Islamic Republic of Iran. *Tourism and Development*, 13(1), 79–107.
11. Bausch, T., Schröder, T., & Tauber, V. (2022). What is to be sustained? The polysemy of sustainability and sustainable tourism across languages and cultures. *Journal of Sustainable Tourism*, 32(1), 108–131. <https://doi.org/10.1080/09669582.2022.2124260>
12. Bertok, A., & Zago, M. (2023). The ethnic tourism for the preservation and valorization of the identity of cross-border territories and as an opportunity for the development of the roots tourism. *Fuori Luogo. Rivista Di Sociologia Del Territorio, Turismo, Tecnologia*, 14(1), 81–92. <https://doi.org/10.6093/2723-9608/9510>
13. D'Amico, L. (2023). Ethnic tourism and folksongs: A case study among the Blang (Bulang) of Yunnan, China. *Asiatische Studien - Études Asiatiques*, 77(3–4), 565–605. <https://doi.org/10.1515/asia-2022-0001>
14. Feng, H., & Xiao, J. (2024). (Re)shaping the tourists' imagined identity of Mosuo towards sustainable ethnic tourism development in Southwest China. *Sustainability*, 16(7042), 1–21. <https://doi.org/10.3390/su16167042>
15. Fraser, R. (2019). Cultural heritage, ethnic tourism, and minority-state relations amongst the Orochen in north-east China. *International Journal of Heritage Studies*, 26(2), 178–200. <https://doi.org/10.1080/13527258.2019.1620830>
16. Guo, Y., Tian, R. G., & Vasiljeva, M. (2024). Impact of pro-poor ethnic tourism on achieving sustainable development goals. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 61, 270–280.

- <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2024.11.003>
17. Kim, H., & Kim, E. J. (2021). Tourism as a key for regional revitalization? A quantitative evaluation of tourism zone development in Japan. *Sustainability*, 13, 1–18, 7478. <https://doi.org/10.3390/su13137478>
  18. Li, B., Jin, L., & Li, J. (2024). Impact of awe on sustainable tourism consumption decisions: Roles of diminished self-importance and regulatory focus. *Journal of Sustainable Tourism*, 1–21. <https://doi.org/10.1080/09669582.2024.2427816>
  19. Lin, J., Kang, Y., Hong, L., & Huang, Y. (2022). Can cultural tourism experience enhance cultural confidence? Evidence from Qingyuan Mountain. *Frontiers in Psychology*, 13, 1063569, 1–11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1063569>
  20. Liu, Y., Shi, H., Su, Z., & Kumail, T. (2022). Sustainability and risks of rural household livelihoods in ethnic tourist villages: Evidence from China. *Sustainability*, 14(9), 5409, 1–26. <https://doi.org/10.3390/su14095409>
  21. Lor, J. J., Kwa, S., & Donaldson, J. A. (2019). Making ethnic tourism good for the poor. *Annals of Tourism Research*, 76, 140–152. https://ink.library.smu.edu.sg/soas_research/2850
  22. Maruyama, N., Woosnam, K. M., & Boley, B. B. (2017). Residents' attitudes toward ethnic neighborhood tourism (ENT): Perspectives of ethnicity and empowerment. *Tourism Geographies*, 19(2), 265–286. <https://doi.org/10.1080/14616688.2016.1258432>
  23. Samarathunga, W. H. M. S. (2019). Research on the intangible ethnic tourism development after a civil war, based on stakeholder perspective: The case of Jaffna, Sri Lanka. *International Journal of Tourism Anthropology*, 7, 218–240. <http://repository.rjt.ac.lk/handle/123456789/3008>
  24. Seal, M., & Singh, P. (2024). Analysing the role and contribution of tourism in achieving sustainable development goals. In *Harmonizing global efforts in meeting sustainable development goals* (Chapter 9, pp. 182–195). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-2758-6.ch009>
  25. Sinclair-Maragh, G., & Bernard Simpson, S. (2021). Heritage tourism and ethnic identity: A deductive thematic analysis of Jamaican Maroons. *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing*, 7(1), 64–75. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4521331>
  26. Tian, B., Stoffelen, A., & Vanclay, F. (2023). Understanding resilience in ethnic tourism communities: The experiences of Miao villages in Hunan Province, China. *Journal of Sustainable Tourism*, 32(7), 1433–1452. <https://doi.org/10.1080/09669582.2023.239525>
  27. Yang, L., Wall, G., & Smith, S. L. G. (2008). Ethnic tourism development: Chinese government perspectives. *Annals of Tourism Research*, 35(3), 751–771. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2008.06.005>
  28. Yang, Y., Wang, S., Cai, Y., & Zhou, X. (2021). How and why does place identity affect residents' spontaneous culture conservation in ethnic tourism community? A value co-creation perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, 30(6), 1344–1363. <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1945070>
  29. Zhou, Y., & Chen, S. (2022). Design innovation of ethnic cultural wisdom tourism products based on digital information technology. *Wireless Communications and Mobile Computing*, 3(3), 1833649, 1–13. <https://doi.org/10.1155/2022/1833649>

مقاله پژوهشی

سیری بر اثرپذیری معماری اسلامی در عصر صفوی از شکوفایی تشیع

مریم گودرزپروری- گروه معماری، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران
مهدی زندیه* - استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران
حسین مرادی نسب- گروه معماری، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
شماره صفحات: ۲۷۵-۲۵۳ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید	معماری اسلامی، به عنوان یکی از مهم ترین جلوه های تمدن اسلامی، در طول قرون متمادی تحت تأثیر تحولات فرهنگی، اجتماعی و مذهبی متعددی قرار گرفته است. در این میان، معماری مساجد دوره صفوی که با رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران همزمان بود، جایگاه ویژه ای دارد. صفویان با اعلام تشیع به عنوان مذهب رسمی، نقشی کلیدی در توسعه و تغییر شکل معماری مساجد ایفا کردند. هدف این پژوهش بررسی تأثیرات عمیق باورهای شیعی بر معماری مذهبی ایران در دوران صفویه است. این تأثیرات به ویژه در عناصر معماری مساجد همچون گنبد، مناره، محراب، و کتیبه ها به وضوح مشاهده می شود. با توجه به روش تحقیق در این پژوهش تلاش شده است تا با رویکردی تحلیلی-توصیفی و با استناد به منابع کتابخانه ای و پژوهش های پیشین، نقش مذهب تشیع در توسعه معماری مذهبی مورد بررسی قرار گیرد. این مطالعه همچنین به تحلیل عناصر خاص معماری شیعی مانند گنبد های دوپوسته، تزیینات کاشی کاری های قرآنی و حدیثی، و نقش عدد ۱۲ به عنوان نمادی از دوازده امام شیعه می پردازد. نتایج این پژوهش نشان می دهد که مساجد صفوی نه تنها به عنوان مراکز عبادی، بلکه به عنوان نمادهای سیاسی و مذهبی شیعه عمل کرده اند. مساجد این دوره، با تزیینات دقیق و هنرمندانه خود، بازتابی از قدرت و عظمت مذهب شیعه و دولت صفوی بوده و نقش مهمی در تثبیت هویت مذهبی و سیاسی این دوره داشته اند. این پژوهش با افزودن به دانش موجود در زمینه معماری مذهبی اسلامی، به ویژه از دیدگاه مطالعات شیعی، بر آن است تا تأثیرات مذهبی، هنری و فرهنگی تشیع را در ساختارهای معماری مساجد دوره صفوی برجسته سازد.

استناد: گودرزپروری، مریم، زندیه، مهدی و مرادی نسب، حسین. (۱۴۰۴). سیری بر اثرپذیری معماری اسلامی در عصر صفوی

از شکوفایی تشیع. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۵(۶۰)، ۲۷۵-۲۵۳

DOI:10.22034/jgeoq.2025.541214.4319

مقدمه

معماری اسلامی در ایران، از آغاز تا امروز، نه تنها یک فن و هنر بلکه آینه‌ای از تحولات فکری، اعتقادی، اجتماعی و سیاسی در هر دوره‌ی تاریخی بوده است. در این میان، دوره‌ی صفوی جایگاه ویژه‌ای دارد، چرا که برای نخستین بار در تاریخ ایران پس از اسلام، حکومت مرکزی به‌طور رسمی و ایدئولوژیک، مذهب شیعه دوازده‌امامی را به‌عنوان مذهب رسمی کشور اعلام کرد و تمامی ارکان حکومت و فرهنگ را بر این مبنا بازتعریف نمود (امامی کوپالی، ۱۴۰۲). این تصمیم صرفاً یک انتخاب مذهبی نبود، بلکه بخشی از یک سیاست کلان برای ایجاد انسجام هویتی، مشروعیت سیاسی و مرزبندی فرهنگی با خلافت‌های سنی‌مذهب عثمانی و ازبک بود. طبیعی‌ست که چنین تحولی عمیق، تأثیری شگرف بر هنرهای مختلف، به‌ویژه معماری، بر جای گذاشت؛ هنری که از دیرباز ابزاری برای بیان مفاهیم قدسی و نمود عینی جهان‌بینی حاکم بوده است (صالح، ۱۳۹۹).

در عصر صفوی، معماری دیگر تنها برای رفع نیازهای کاربردی یا تزئینی طراحی نمی‌شد، بلکه به رسانه‌ای برای تبیین و تثبیت ایدئولوژی مذهبی حاکم تبدیل شد (Khajegir et al, 2018). حاکمان صفوی با بهره‌گیری از معماری، کوشیدند مفاهیم بنیادین تشیع مانند امامت، ولایت، عدل علوی، واقعه کربلا، غیبت امام زمان (عج) و انتظار موعود را در ساختار و آرایه‌های فضایی تجسم بخشند. این مفاهیم در طراحی مساجد، مدارس، حسینیه‌ها، مقابر، میدان‌ها و حتی در ساختار کلی شهرها چون اصفهان، قزوین و مشهد انعکاس یافت. برای نمونه، میدان نقش‌جهان در اصفهان نه فقط یک شاهکار مهندسی شهری است، بلکه بازتابی از نظم معنایی و ایدئولوژیک حکومت شیعی مذهب صفوی است که در آن مسجد امام، مسجد شیخ لطف‌الله و بازار قیصریه، نمادهای سه‌گانه دین، قدرت و اقتصاد را در کنار هم قرار داده‌اند (AmirKolaee et al, 2022).

در این میان، این پرسش بنیادین مطرح می‌شود که اثرپذیری معماری اسلامی از شکوفایی تشیع در دوره‌ی صفوی چگونه رخ داد و با چه مظاهر عینی و مفهومی بروز پیدا کرد؟ آیا این معماری صرفاً بازتولید سنت‌های گذشته بود یا رویکردی نو، یا آغازی برای سبکی جدید با ریشه‌هایی در عقاید و اسطوره‌های شیعی؟ به عبارت دیگر، چه میزان از تحولات معماری این دوره را می‌توان نتیجه‌ی مستقیم تحولات فکری و مذهبی دانست، و کدام عناصر برگرفته از دغدغه‌های زیبایی‌شناختی، کاربردی یا سیاسی بوده‌اند؟ از سوی دیگر، باید بررسی کرد که معماری شیعی در این دوره تا چه اندازه توانست بر جامعه تأثیر گذارد و چگونه به تثبیت گفتمان تشیع در ذهن و زندگی مردم یاری رساند.

اهمیت این پژوهش از آن جاست که معماری صفوی، در حکم یک سند زنده‌ی تاریخی، به ما امکان می‌دهد تا تعامل میان مذهب، قدرت و هنر را در بستری عینی مطالعه کنیم. تحلیل معماری این دوره نه فقط به درک بهتر از تاریخ فرهنگ و هنر ایران می‌انجامد، بلکه می‌تواند الهام‌بخش رویکردهایی تازه در طراحی معماری مذهبی معاصر باشد که در پی پیوند میان فرم و معنا، عملکرد و هویت هستند. این تحقیق، با نگاهی میان‌رشته‌ای، در پی آن است تا ضمن واکاوی نقش تشیع در شکل‌گیری معماری صفوی، نشان دهد که چگونه هنر معماری در این دوره، از یک زبان زیبایی‌شناختی صرف، به زبانی ایدئولوژیک، نشانه‌محور و معناگرا تبدیل شد که هنوز نیز در بافت تاریخی بسیاری از شهرهای ایران، حضوری زنده و گویا دارد؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

درک تأثیر تشیع بر هنر و معماری عصر صفوی مستلزم نگاهی عمیق به نقش دین در تولید معنا در فضاهای فرهنگی و زیباشناختی است. با رسمی شدن مذهب تشیع اثنی‌عشری در دوران شاه اسماعیل صفوی، ساختار معرفتی و گفتمان حاکم در ایران دگرگون شد و دین از سطح یک باور فردی فراتر رفت و به ابزار تثبیت قدرت، هویت‌بخشی ملی و سامان‌دهی اجتماعی بدل گردید (هاشم‌زهی و همکاران، ۱۴۰۲). این تحول سیاسی و اعتقادی تأثیر مستقیمی بر هنرها و به‌ویژه بر معماری گذاشت؛ چرا که معماری در تمدن اسلامی همواره یکی از بسترهای اصلی بازتاب ایدئولوژی و جهان‌بینی بوده است (Khajegir et al, 2018). تشیع به‌عنوان مکتبی که بر محوریت امامت، عصمت، عدالت و انتظار استوار است، در معماری صفوی نه فقط از طریق مضامین مذهبی، بلکه در لایه‌های ساختاری و معناشناختی بناها حضوری فعال یافت. این مذهب با تکیه بر مفاهیمی چون غدیر، عاشورا، کربلا و مهدویت، فضاهایی را طلب می‌کرد که امکان بازنمایی شکوه حماسی و غنای روحی این مفاهیم را فراهم آورد؛ از این رو، معماری صفوی به سمت خلق فضاهایی رفت که علاوه بر کارکرد دینی، واجد بار نمادین و معنایی عمیق بودند (پیرمردیان و سلطانی، ۱۴۰۲).

در نظریه‌های معناشناسی فضا، معماری زمانی از سطح فرم فراتر می‌رود که حامل نظام نشانه‌ای و گفتمانی باشد و در خدمت انتقال مفاهیم فرهنگی و ایدئولوژیک قرار گیرد؛ از این منظر، معماری عصر صفوی را می‌توان یکی از روشن‌ترین مصادیق معماری معناگرا دانست که در آن فضا، فرم، رنگ، هندسه و تزئینات همه در خدمت بیان جهان‌بینی شیعی درآمدند (گودرزپروری و همکاران، ۱۴۰۳). میدان نقش‌جهان با جای‌گذاری دقیق مسجد شاه (نماد قدرت مذهبی)، مسجد شیخ لطف‌الله (مکان تدریس فقه شیعه) و عمارت عالی‌قاپو (مرکز قدرت سیاسی)، نشانگر وحدت ایدئولوژیک بین دین، دولت و ملت است (تقی زاده و همکاران، ۱۴۰۱). همین منطق در طرح‌ریزی دیگر فضاها نیز تکرار می‌شود؛ مدارس علمیه با حیاط‌های مرکزی و ایوان‌های روبه‌روی هم، نمادی از گفت‌وگو و تعلیم در سنت شیعی‌اند و مساجد با کتیبه‌هایی که نام ائمه و خطبه غدیر را در خود دارند، از نظر مفهومی، یادآور ریشه‌های الهی امامت‌اند (بلیان اصل، ۱۳۹۵).

در این فضاها، هنرهای وابسته به معماری نیز حامل مضامین شیعی‌اند؛ خوشنویسی‌های ثلث و نستعلیق، دربردارنده آیات قرآنی مرتبط با امامت و ولایت‌اند؛ کاشی‌کاری‌ها با نقش‌های اسلیمی درهم‌تنیده، استعاره‌ای از پیوندهای معنوی و اتصال با عالم بالا هستند و حتی انتخاب رنگ‌هایی چون لاجوردی و فیروزه‌ای، مفاهیمی چون آسمان، نور و هدایت الهی را القا می‌کند. افزون بر آن، مفاهیم عرفانی شیعه، همچون قرب، فناء، و سلوک معنوی، در ساختار سلسله‌مراتبی فضاها بازتاب یافته‌اند؛ برای نمونه، حرکت از سردر ساده به گنبدخانه‌ی عظیم، استعاره‌ای از سیر باطنی انسان از عالم ناسوت به ملکوت است (جلیلی نیا و همکاران، ۱۴۰۳).

از منظر نظریه‌پردازانی چون "هنری لوفور" که فضا را محصول مناسبات اجتماعی می‌داند، می‌توان گفت که فضاها صفوی تحت سلطه‌ی گفتمان شیعی تولید شدند و کارکردی فراتر از عبادی یا اداری یافتند؛ آن‌ها در عمل، فضاهایی گفتمانی بودند که ایدئولوژی را تثبیت و بازتولید می‌کردند. همچنین با استناد به دیدگاه "نورمن فاستر" در باب بازنمایی قدرت در معماری، می‌توان تحلیل کرد که چگونه صفویان از طریق معماری توانستند وحدت ملی حول یک باور مذهبی ایجاد کنند؛ چراکه هنر در این دوره، با هدف مشروعیت‌بخشی به حکومت، به زبان رسمی عقیده و ابزار انتقال هویت مذهبی بدل شد (صارمی و حق روستا، ۱۴۰۰). بنابراین، مبانی نظری این پژوهش بر این اصل استوار است که تشیع نه فقط به عنوان یک آموزه دینی، بلکه به مثابه یک گفتمان هویتی، در معماری صفوی حضوری ریشه‌ای و چندلایه داشته و با بهره‌گیری از ابزارهای زیباشناختی، فضاسازی، نمادپردازی و معناگری، توانسته جهان‌بینی خود را در کالبد شهرها و بناها تجسم بخشد (اطمینان و همکاران، ۱۳۹۹).

پژوهش‌های متعددی به بررسی تأثیرات مذهب تشیع بر معماری دوره صفویه پرداخته‌اند. معماری اسلامی به‌طور کلی، به‌ویژه در دوره‌هایی که با تحولات مذهبی همراه بوده است، نقش مهمی در بازتاب اعتقادات دینی و سیاسی داشته است. از آنجا که مذهب تشیع اثناعشری به عنوان مذهب رسمی ایران در دوران صفویه معرفی شد، معماری مساجد این دوره به‌شدت تحت تأثیر این مذهب قرار گرفت. اهری و حبیبی (۱۳۷۷) در پژوهش خود تحت عنوان "معماری شهری مسجد در مکتب اصفهان" به بررسی ویژگی‌های فنی و زیبایی‌شناختی مساجد دوره صفوی پرداخته‌اند. آن‌ها با تمرکز بر مسجد جامع عباسی و مسجد شیخ لطف‌الله، به تحلیل نقش مذهب تشیع در طراحی و تزئینات این مساجد پرداخته‌اند. آن‌ها نتیجه‌گیری می‌کنند که نمادهای شیعی همچون عدد ۱۲، به‌طور گسترده در ساختارهای معماری این مساجد به کار گرفته شده است. همچنین، استفاده از تزئینات کاشی‌کاری و کتیبه‌های مذهبی حاوی نام‌های ائمه اطهار (ع) بیانگر پیوند عمیق میان دین و هنر در این دوره است.

حسن زاده (۱۳۹۴) نیز در پژوهش خود "تأثیرات تشیع در هنر و معماری صفوی" به نقش مفاهیم عرفانی و فلسفی تشیع در شکل‌گیری هنر و معماری این دوره پرداخته است. او با تمرکز بر مفاهیمی همچون امامت و ولایت، نشان داده است که این مفاهیم چگونه در معماری مذهبی صفوی به‌ویژه در ساختارهایی مانند گنبد، مناره، و محراب بازتاب یافته‌اند.

پژوهش‌های دیگری همچون دباغ و رهبر (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان "بررسی تطبیقی مسجد شهید مطهری تهران (دوره قاجاریه) و مسجد امام خمینی اصفهان (دوره صفویه)" به بررسی نقش باورهای مذهبی شیعه در طراحی این مساجد پرداخته‌اند. آن‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که مفاهیم دینی و شیعی به‌ویژه در کتیبه‌های قرآنی و تزئینات کاشی‌کاری مساجد صفوی به‌خوبی منعکس شده است.

کریم‌زاده و قاسمی (۱۳۹۲) نیز در پژوهشی تحت عنوان "تحلیل عناصر نمادین در معماری مساجد صفوی" به بررسی نمادهای شیعی و فلسفی در معماری این دوره پرداخته‌اند. آن‌ها به‌ویژه به نقش عدد ۱۲ و گنبد‌های دوپوسته به عنوان نمادهایی از دوازده امام و جهان معنوی پرداخته‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد که چگونه معماران صفوی با استفاده از این نمادها، بناهایی خلق کرده‌اند که نه تنها زیبا و هنری، بلکه بیانگر مفاهیم عمیق دینی و عرفانی نیز هستند.

مطالعات دیگری همچون پژوهش مؤمنی و همکاران (۱۳۹۷) با عنوان "مقایسه طرح معماری مساجد صفویه و مساجد دوره ایلخانی" به تحلیل تغییرات سبک‌های معماری مساجد پرداخته‌اند. آن‌ها نشان داده‌اند که چگونه تحولات مذهبی و سیاسی در دوران صفویه منجر به تغییراتی در سبک‌های معماری مساجد شده است. این پژوهش‌ها با بررسی تفاوت‌های معماری مساجد ایلخانی و صفوی، تأثیر مذهب تشیع بر معماری این دوره را به‌وضوح نشان داده‌اند.

پژوهش‌های متعددی در سال‌های اخیر به بررسی تأثیر مذهب تشیع بر معماری دوره صفویه پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که با رسمی شدن تشیع دوازده‌امامی، معماری این دوره دچار دگرگونی عمیق مفهومی و شکلی شد. در این مطالعات، معماری اسلامی به‌ویژه در بستر تاریخی صفویه، به‌عنوان بازتابی از جهان‌بینی مذهبی و سیاسی تلقی شده است که فراتر از کارکردهای عملکردی، حامل پیام‌های اعتقادی، نمادین و عرفانی بوده است. بنابر یافته‌های این پژوهش‌ها، ساختارهایی چون مسجد، مدرسه، حسینیه و میدان نه فقط به‌عنوان فضاهای عبادی، آموزشی و مدنی بلکه به‌مثابه رسانه‌هایی برای انتقال مفاهیم امامت، ولایت، عدالت علوی و شهادت طراحی شده‌اند. استفاده از عدد ۱۲ در ساختار هندسی، گنبد‌های دوپوسته، کتیبه‌هایی حاوی نام ائمه، مضامین قرآنی مرتبط با امامت، و بهره‌گیری از نقوش اسلیمی و خطوط خوش‌نویسی با محتوای شیعی، همگی نشان‌دهنده پیوند ناگسستنی میان هنر و عقیده در این عصر بوده‌اند. در عین حال، تطبیق‌های انجام‌شده میان معماری صفوی با دوره‌های پیشین همچون ایلخانی، تفاوت‌های بنیادینی را از حیث معنا، نماد و حتی عملکرد فضایی نشان می‌دهد که منشأ اصلی آن، تحولات ایدئولوژیک این دوره است.

نوآوری این تحقیق در آن است که با اتکا به رویکردی ترکیبی از تحلیل کالبدی، معناشناختی و گفتمانی، تلاش می‌کند فراتر از مطالعات موردی پیشین، تأثیر مذهب تشیع را نه صرفاً در اجزای تزئینی یا نمادپردازی، بلکه در نظام فکری حاکم بر سازمان فضایی و الگوی معماری صفوی تحلیل کند. این تحقیق با تمرکز بر هم‌افزایی میان معنا و فرم در بافت مذهبی آن دوران، به دنبال تبیین این نکته است که چگونه مذهب به‌عنوان یک گفتمان جامع، توانسته است سازوکار طراحی و زیبایی‌شناسی را به‌گونه‌ای متحول کند که حتی در بی‌صداترین عناصر بصری معماری نیز، انعکاس اعتقاد و هویت دینی نمایان باشد. پژوهش حاضر همچنین می‌کوشد نسبت هنر، قدرت و ایدئولوژی را در بستر تاریخی صفوی بازخوانی کرده و از این منظر، خوانشی تازه از معماری به‌مثابه زبان رسمی تشیع در آن دوره ارائه دهد.

روش تحقیق

روش تحقیق در این مطالعه بر پایه‌ی رویکرد توصیفی-تحلیلی است و با بهره‌گیری از مشاهدات میدانی و منابع تصویری، به بررسی اثرگذاری مذهب تشیع بر هنر و معماری دوره صفویه می‌پردازد. در بخش نخست، داده‌ها از طریق مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند؛ بدین منظور، منابع تاریخی، متون پژوهشی، مقالات تخصصی و اسناد تصویری مربوط به معماری صفوی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در این مرحله تلاش شده تا زمینه‌های اعتقادی و فرهنگی دوره صفوی و ارتباط آن با فرم، تزئین و کارکرد فضاهای معماری تشریح شود.

در بخش دوم، تحقیق با رویکرد میدانی به بررسی نمونه‌های عینی از آثار معماری عصر صفوی می‌پردازد. برای این منظور، از بناهای شاخصی همچون مسجد امام، مسجد شیخ لطف‌الله به‌عمل آمده و از آن‌ها عکاسی، مستندسازی و برداشت بصری انجام شده است. در این مرحله، عناصر فضایی، نمادهای مذهبی، تزئینات کاشی‌کاری، کتیبه‌ها و ساختار کلی بناها با هدف استخراج نشانه‌های شیعی در طراحی و زیبایی‌شناسی معماری مورد تحلیل قرار گرفته‌اند.

تحلیل اطلاعات به‌صورت تفسیر کیفی و با تمرکز بر هم‌نشینی عناصر دینی و هنری انجام شده است. رویکرد تحقیق به دنبال آن است که از دل جزئیات فیزیکی و زیبایی‌شناسی بناها، به درک عمیق‌تری از معنا و هویت مذهبی نهفته در آن‌ها برسد. در این راستا، از تصاویر ثبت‌شده و نقشه‌های معماری نیز به‌عنوان ابزار مکمل در تحلیل بهره گرفته شده است.

این روش‌شناسی امکان بررسی تأثیر گفتمان تشیع را نه صرفاً در سطح نظری، بلکه در بافت کالبدی و عینی معماری صفوی فراهم می‌سازد و به فهم ملموس‌تری از نسبت دین و فضا در این دوره می‌انجامد.

محدوده مورد مطالعه

در میان بناهای مذهبی عصر صفوی، دو مسجد شاخص اصفهان — یعنی مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع عباسی (معروف به مسجد امام) بیش از هر بنای دیگری بازتاب‌دهنده‌ی هویت مذهبی شیعی و بیانگر رویکرد معمارانه حکومت صفوی در تلفیق قدرت سیاسی و باورهای اعتقادی هستند. هر دو بنا، در قالبی متفاوت اما مکمل، به شیوه‌ای هنرمندانه مفاهیم بنیادی تشیع را در فضای معماری و زیبایی‌شناسی تجسم می‌بخشند (مصطفایی، ۱۴۰۱).

مسجد شیخ لطف‌الله نه یک مسجد عمومی برای جماعت، بلکه مسجدی خصوصی برای درباریان و شخصیت‌های علمی-مذهبی بوده که در محور شرقی میدان نقش‌جهان قرار دارد. این بنا فاقد مناره و صحن وسیع است و همین ویژگی آن را از مساجد سنتی متمایز می‌کند. این طراحی خاص، نماد پیوند میان علم و امامت در باور شیعی است؛ چرا که این فضا به‌نوعی جایگاه تدریس و تفسیر علوم اهل بیت توسط عالمان شیعه بوده است. سردر ورودی مسجد با تزیینات کاشی‌کاری معرق و آیات قرآنی مرتبط با ولایت مزین شده و پس از عبور از یک دالان پیچ‌خورده که نوعی گذار عرفانی را تداعی می‌کند، به گنبدخانه می‌رسیم. گنبد زیبا و تک‌پوش این مسجد، با تزیینات هندسی و ستاره‌ای شکل که حول محور مرکزی گنبد گسترش یافته‌اند، نمادی از نظم الهی و توحید در نگرش شیعی است و در عین حال نشان از تمرکز بر مرکزیت امامت دارد (محسنی ناغانی، ۱۴۰۲).

جدول ۱. مشخصات مسجد شیخ لطف‌الله

ویژگی	توضیح
موقعیت مکانی	ضلع شرقی میدان نقش‌جهان، اصفهان
سال ساخت	آغاز در سال ۱۰۱۲ هجری قمری / پایان حدود ۱۰۲۸ هجری قمری
کاربری	اختصاصی (برای خانواده سلطنتی و علما)
پلان	بدون صحن، گنبدخانه مرکزی
نوع گنبد	گنبد تک‌پوش، بر پلان مربع
مناره	ندارد
مسیر ورودی	خمیده و زاویه‌دار، با هدف تطابق با قبله و ایجاد حس عبور معنوی
تزیینات	کاشی‌کاری معرق، خطوط ثلث و نستعلیق، نقوش اسلیمی و ستاره‌ای
کتیبه‌ها	آیاتی با محوریت امامت و ولایت
ویژگی شاخص	فضای کاملاً معنوی و آرام، نورپردازی طبیعی دقیق
پیام مفهومی	تأکید بر سلوک درونی، وحدت، ولایت و علم دینی

در مقابل، مسجد جامع عباسی که در ضلع جنوبی میدان نقش‌جهان قرار دارد، نمادی از قدرت سیاسی-مذهبی حکومت صفوی است. این مسجد از نظر کالبدی و ساختاری، کامل‌ترین تجلی از معماری مذهبی دوران صفوی است؛ با گنبد دوپوسته‌ی عظیم، چهار ایوان مجلل، دو مناره بلند، صحن مرکزی و شبستان‌های گسترده، تمام مؤلفه‌های یک مسجد جامع شیعی را در خود دارد. در نمای ورودی، با زاویه‌ای هنرمندانه نسبت به میدان، قبله‌ی دقیق را رعایت کرده‌اند که نشان از دقت اعتقادی معمار در جهت‌دهی معنوی فضا دارد. کتیبه‌ها و تزیینات کاشی‌کاری آبی‌رنگ بنا، حاوی آیات و احادیثی در ستایش امامت و فضائل اهل بیت است؛ از جمله، خطبه غدیر و نام دوازده امام شیعه، که در اطراف محراب و ایوان‌های جانبی دیده می‌شود (ساکي، ۱۴۰۱).

نکته قابل تأمل آن است که در این دو مسجد، علاوه بر فرم و تزیینات، نظم هندسی، نورپردازی، سلسله‌مراتب فضایی و حتی سکوت و خضوع فضا با اهدافی فراتر از زیبایی، طراحی شده‌اند. این فضاها حامل پیام‌های معرفتی و فلسفی تشیع‌اند؛ پیام‌هایی که ذهن مخاطب را از ظاهر به معنا، از سطح به عمق، و از فرم به ایمان سوق می‌دهند. در واقع، این دو بنا نمونه‌های درخشانی از معمارانی هستند که نه فقط طراح ساختار، بلکه واسطه انتقال تفکر و هویت مذهبی بوده‌اند (نفر و لیبب‌زاده، ۱۴۰۱). در جدول ۲ مشخصات مسجد شیخ لطف‌الله آورده شده است.

جدول ۲. مشخصات مسجد جامع عباسی (مسجد امام)

ویژگی	توضیح
موقعیت مکانی	ضلع جنوبی میدان نقش‌جهان، اصفهان
سال ساخت	آغاز در سال ۱۰۲۰ هجری قمری / پایان در حدود ۱۰۵۰ هجری قمری
کاربری	عمومی، مسجد جامع شهر
پلان	چهار ایوانی با صحن مرکزی
نوع گنبد	گنبد دوپوسته با ارتفاع و عظمت چشمگیر
مناره	دو مناره بلند در ایوان قبله

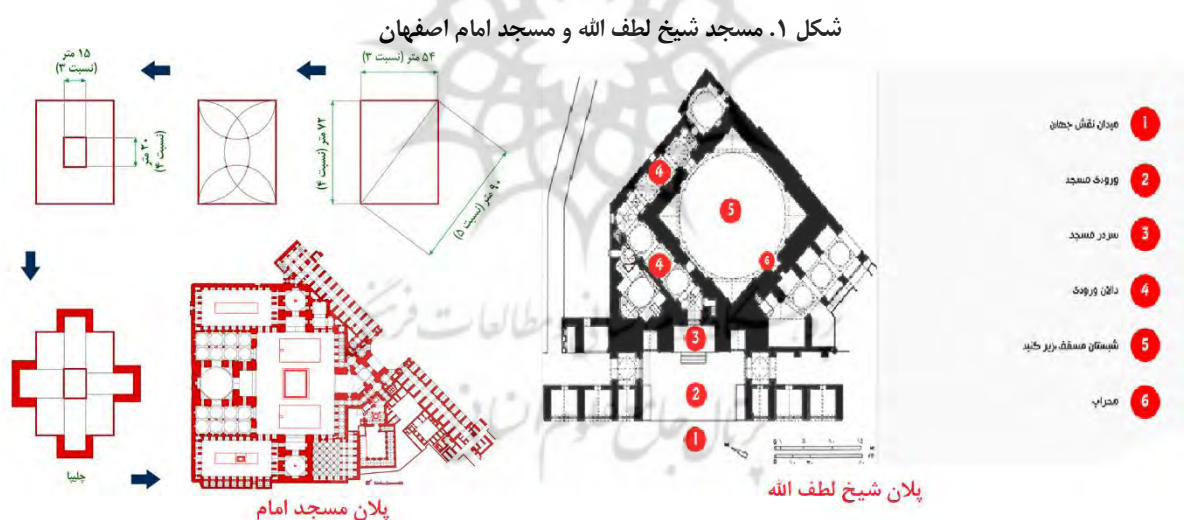
مسیر ورودی	مستقیم با چرخش هوشمندانه به سمت قبله (حدود ۴۵ درجه نسبت به میدان)
تزئینات	کاشی کاری هفت رنگ، خطوط قرآنی، نقوش هندسی، اسلیمی و گل و گیاه
کتیبه‌ها	آیاتی با موضوع توحید، ولایت، و فضائل اهل بیت
ویژگی شاخص	ترکیب عظمت فیزیکی با معنویت شیعی، بیان هویت دینی-سیاسی حکومت
پیام مفهومی	نمایش قدرت، مشروعیت مذهبی، پیوند دین و دولت

مسجد امام (عباسی)

مسجد شیخ لطف الله

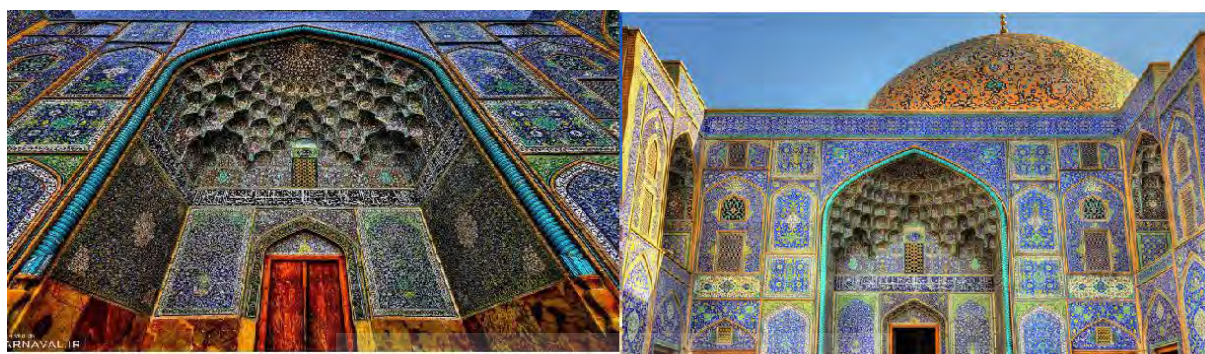
شکل ۲. پلان مساجد شیخ لطف الله و مسجد امام اصفهان

یافته ها

رویکردهای معماری دوره صفویه را می‌توان تلفیقی از زیبایی‌شناسی هنری، مفاهیم دینی (به‌ویژه تشیع)، قدرت سیاسی و نوآوری فنی دانست. معماری این دوران، به‌ویژه با پایتخت شدن اصفهان در دوره شاه عباس اول، به اوج خود رسید و جلوه‌ای باشکوه از هنر ایرانی-اسلامی به‌وجود آورد. در ادامه، این رویکردها را با تحلیل مفهومی و مصداقی شرح می‌دهم:

– معماری دوره صفویه به‌عنوان ابزاری برای تثبیت و ترویج مذهب تشیع ایفای نقش کرد. پس از رسمی شدن تشیع به‌عنوان مذهب رسمی کشور توسط شاه اسماعیل صفوی، نیاز به بازنمایی این مذهب در فضای عمومی و شهری احساس می‌شد. این رویکرد به‌ویژه در دوران شاه عباس اول نمود بیشتری یافت، زمانی که حکومت صفوی در پی تحکیم هویت دینی و سیاسی خود بود.

یکی از مهم‌ترین راه‌های این بازنمایی، ساخت فضاهای مذهبی با معماری متمایز بود. مساجد جامع، مدارس دینی، مقابر امام‌زادگان و حسینیه‌ها با ویژگی‌هایی همچون گنبدهای فیروزه‌ای، مناره‌های بلند، کتیبه‌های خطی با مضامین شیعی و نقوش هندسی و اسلیمی شکل گرفتند. در این بناها، نام دوازده امام، به‌ویژه امام علی و امام حسین، بارها تکرار می‌شود و این بازتابی از ارادت رسمی به اهل بیت است. علاوه بر آن، معماری مذهبی در شهرهایی مانند اصفهان، مشهد، قم و کاشان به‌گونه‌ای سامان‌دهی شد که مراکز شیعی را به‌عنوان نقاط محوری هویتی برجسته کند. مثلاً ساخت مسجد امام و مدرسه چهارباغ در اصفهان، افزون بر کارکرد مذهبی، پیامی سیاسی-ایدئولوژیک داشت. این فضاها محل تجمع علما، طلاب و مردم بودند و در عین حال وحدت مذهبی و وفاداری به حکومت صفوی را تقویت می‌کردند.

مسجد امام با نقوش تزئینی

مسجد شیخ لطف الله با نقوش تزئینی

شکل ۳. ساخت فضاهای مذهبی با معماری متمایز

گسترش فضاهای عمومی و شهری در اصفهان:

با توسعه شهر اصفهان به‌عنوان پایتخت جدید صفویان، معماری شهری و فضاهای عمومی نیز گسترش چشمگیری پیدا کرد. شاه عباس اول با ساخت میدان نقش جهان به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین میدان‌های عمومی در جهان اسلامی، به ایجاد فضایی برای تجمعات عمومی و برگزاری مراسم‌های مذهبی و اجتماعی پرداخت. این میدان که با مساجد بزرگ، کاخ‌ها و بازارهای اطراف خود احاطه شده بود، به‌عنوان مرکز اصلی فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی اصفهان عمل می‌کرد.

مسجد جامع عباسی و مسجد شیخ لطف‌الله که در دو طرف این میدان قرار گرفته‌اند، نمادی از ارتباط میان مذهب و قدرت سیاسی صفویان بودند. مسجد جامع عباسی به‌عنوان مسجد اصلی شهر، محل برگزاری نماز جمعه و مراسم‌های مذهبی بود و شاه عباس اول در طراحی آن تلاش کرد تا شکوه و عظمت دولت صفوی و مذهب شیعه را به نمایش بگذارد. این مسجد با گنبد دوپوسته بزرگ خود و مناره‌های بلند، نمادی از قدرت و عظمت دین و دولت صفوی به شمار می‌رفت.

پرتال جامع علوم انسانی

فضاهای عمومی اطراف مسجد امام (عباسی)

فضاهای عمومی اطراف مسجد شیخ لطف الله

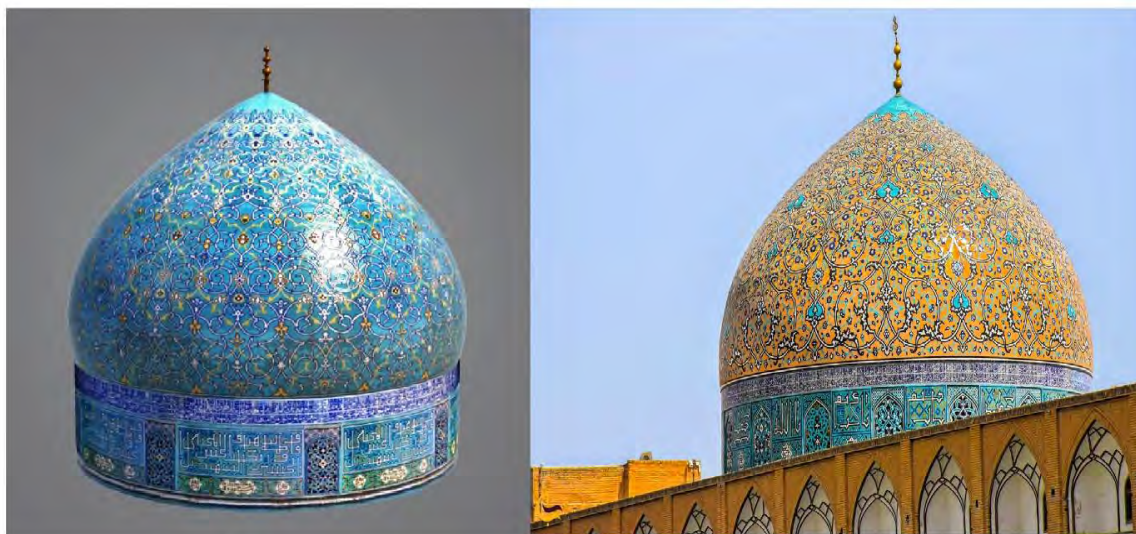

گسترش فضای شهری در کنار مکانهای مذهبی

شکل ۴. گسترش فضای عمومی شهری

– استفاده از عناصر نمادین در معماری صفوی:

یکی از ویژگی‌های برجسته معماری صفوی، استفاده از عناصر نمادین مذهبی و عرفانی در طراحی و ساخت بناها بود. معماران صفوی با استفاده از عدد ۱۲ به عنوان نمادی از دوازده امام شیعه، در ساختارهای مختلف مساجد و دیگر بناهای مذهبی، به تقویت هویت شیعی در این بناها پرداختند. برای مثال، در طراحی برخی از مساجد صفوی، تعداد ستون‌ها، پله‌ها و دیگر اجزای بنا به‌طور نمادین به عدد ۱۲ تنظیم شده‌اند. این استفاده از نمادهای دینی، بیانگر پیوند عمیق میان معماری و مذهب در این دوره است. علاوه بر این، معماران صفوی با بهره‌گیری از تزیینات کاشی‌کاری‌های مذهبی و کتیبه‌های قرآنی، به ترویج مفاهیم دینی و عرفانی در معماری پرداختند. بسیاری از مساجد این دوره با تزیینات هنری مزین به نام ائمه اطهار (ع) و آیات قرآن کریم، به عنوان نمادی از تقدس و جایگاه والای امامان شیعه عمل می‌کردند. این تزیینات که معمولاً با خطاطی‌های زیبا نوشته می‌شدند، در بخش‌هایی مانند گنبد، مناره و محراب مساجد دیده می‌شوند و بیانگر جایگاه مهم مذهب در هنر و معماری صفوی هستند.

تلفیق معنا و فن و زیبایی در گنبد مسجد امام

تلفیق معنا و فن و زیبایی در گنبد مسجد شیخ لطف الله

شکل ۵. استفاده از تزئینات و نماد و معنا در گنبد مساجد

- تأثیرات اجتماعی و فرهنگی معماری صفوی:

معماری صفوی نه تنها از نظر هنری و مذهبی، بلکه از نظر اجتماعی و فرهنگی نیز تأثیرات زیادی بر جامعه ایران داشت. ساخت مساجد بزرگ و فضاهای عمومی در شهرهای مهم ایران مانند اصفهان، تبریز، و مشهد، به ایجاد فضایی برای تجمعات عمومی و برگزاری مراسم‌های مذهبی و فرهنگی منجر شد. این مساجد و فضاهای آنها تنها به عنوان مکان‌هایی برای عبادت، بلکه به عنوان مراکزی برای برگزاری جلسات درس، بحث‌های مذهبی و حتی تصمیم‌گیری‌های سیاسی عمل می‌کردند.

معماران صفوی با ایجاد فضاهای باز و حیاط‌های بزرگ در مساجد، به مردم این امکان را می‌دادند تا در مراسم‌های مذهبی و اجتماعی شرکت کنند. حوض‌های مرکزی مساجد که معمولاً در حیاط‌های بزرگ قرار داشتند، علاوه بر کارکرد طهارت و وضو، به عنوان نمادی از بهشت و پاکی تلقی می‌شدند. حضور مردم در این فضاهای، به ایجاد ارتباطات اجتماعی و فرهنگی میان آن‌ها کمک می‌کرد و مساجد را به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز اجتماعی جامعه تبدیل می‌کرد.

معماری دوره صفویه به عنوان یکی از برجسته‌ترین سبک‌های معماری اسلامی در ایران شناخته می‌شود. این سبک معماری به واسطه تأثیرات عمیق مذهبی، اجتماعی و فرهنگی دوران صفویه شکل گرفت و با ویژگی‌های منحصر به فرد خود به اوج شکوفایی رسید. صفویان با رسمیت بخشیدن به مذهب تشیع و استفاده از آن به عنوان ابزار هویت‌بخشی سیاسی و فرهنگی، به معماری مذهبی توجه ویژه‌ای داشتند و در این راستا بناهای باشکوهی مانند مساجد، مدارس و آرامگاه‌ها خلق کردند. در ادامه، به بررسی ویژگی‌های مهم معماری صفویه پرداخته می‌شود.

- استفاده از تقارن و تعادل در طراحی بناها:

یکی از ویژگی‌های بارز معماری صفوی، استفاده از تقارن و تعادل در طراحی بناها است. تقارن در معماری صفوی نمادی از نظم الهی و عدالت محسوب می‌شود و معماران این دوره با بهره‌گیری از الگوهای هندسی متقارن، سعی داشتند تا این مفاهیم مذهبی را در بناهای خود به تصویر بکشند. این ویژگی به‌ویژه در طراحی مساجد بزرگ صفوی مانند مسجد جامع عباسی و مسجد شیخ لطف‌الله به چشم می‌خورد. در این مساجد، تمامی بخش‌های بنا به‌طور دقیق و هماهنگ با یکدیگر طراحی شده‌اند تا تعادل کلی ساختمان حفظ شود.

تقارن در معماری صفوی نه تنها به عنوان یک ویژگی زیبایی‌شناختی، بلکه به عنوان یک اصل معنوی در تفکر شیعی نیز مطرح است. در تفکر شیعی، وحدت در عین کثرت و تعادل میان عناصر مختلف، نمایانگر نظم الهی در جهان است. این مفهوم در معماری مساجد صفوی به‌خوبی دیده می‌شود، جایی که تمامی بخش‌های بنا با دقتی بی‌نظیر طراحی شده‌اند تا هماهنگی و توازن میان آن‌ها حفظ شود. این ویژگی به‌ویژه در طرح‌های هندسی پیچیده و متقارن که در تزئینات کاشی‌کاری و گچ‌کاری‌ها به کار رفته است، مشهود است.

شکل ۶. گنبد مسجد شیخ لطف الله، منبع: کتاب مساجد در تمدن اسلامی

– توجه به فضاهای باز و حیاط‌های بزرگ:

یکی دیگر از ویژگی‌های برجسته معماری صفوی، استفاده گسترده از فضاهای باز و حیاط‌های بزرگ در مساجد و دیگر بناهای عمومی است. این فضاها که به‌ویژه در مساجد صفوی دیده می‌شوند، به‌عنوان مکانی برای تجمعات مذهبی و اجتماعی مورد استفاده قرار می‌گرفتند. معماران صفوی با طراحی حیاط‌های وسیع و باز در مرکز مساجد، تلاش کردند تا فضایی فراهم کنند که بتواند جمعیت زیادی از نمازگزاران و مردم را در خود جای دهد.

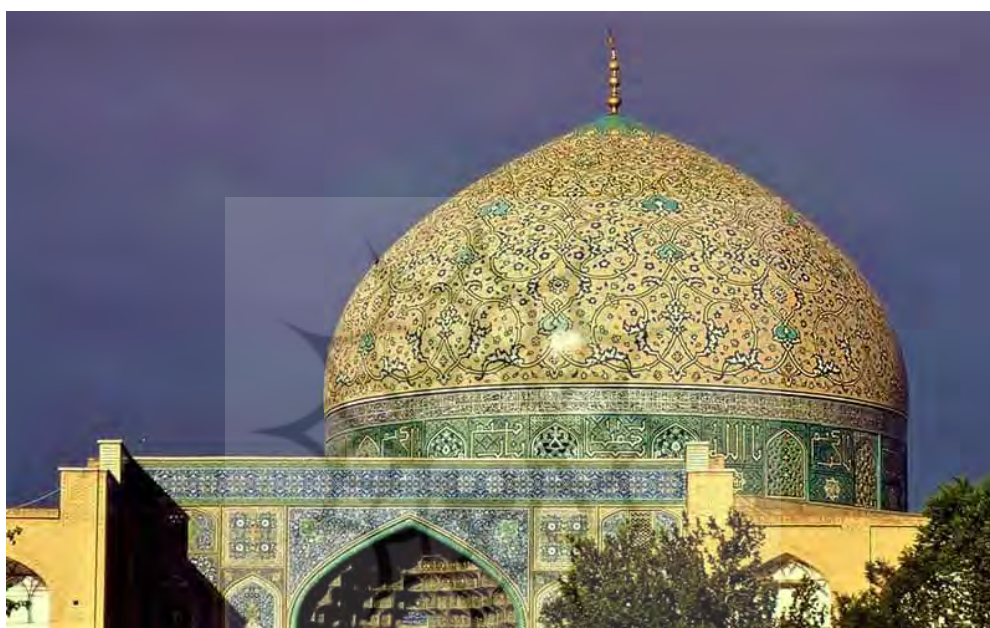
حیاط‌های بزرگ و باز در مساجد صفوی همچنین به‌عنوان مکانی برای برگزاری مراسم‌های مذهبی و اجتماعی عمل می‌کردند. برای مثال، در مساجد بزرگ مانند مسجد جامع عباسی و مسجد امام اصفهان، حیاط‌های مرکزی با حوض‌های بزرگ طراحی شده‌اند که علاوه بر کاربرد طهارت و وضو، به‌عنوان نمادی از پاکی و بهشت نیز تلقی می‌شوند. این فضاهای باز، ارتباط میان معماری و طبیعت را نیز تقویت می‌کردند و به مردم امکان می‌دادند تا ضمن انجام عبادات، ارتباط خود را با طبیعت حفظ کنند.

شکل ۷. حیاط مسجد جامع اصفهان، منبع: کتاب مسجد جامع

– گنبدهای دوپوسته و شکوه معماری صفوی:

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های معماری صفوی، استفاده از گنبدهای دوپوسته در ساخت مساجد و اماکن مذهبی است. این گنبدها که به‌ویژه در مساجدی مانند مسجد جامع عباسی و مسجد شیخ لطف‌الله دیده می‌شوند، نه تنها از نظر ساختاری پیچیده و هنرمندانه هستند، بلکه از نظر معنوی نیز حائز اهمیت‌اند. در تفکر شیعی، گنبد نمادی از آسمان و عالم معنوی است و گنبدهای دوپوسته با دو لایه متفاوت از یکدیگر، بیانگر پیوند میان عالم مادی و معنوی هستند پوسته داخلی گنبد که معمولاً با تزیینات نفیس و کاشی‌کاری‌های دقیق مزین شده است، نمادی از عالم باطنی و معنوی است، در حالی که پوسته خارجی گنبد با شکوه و عظمت خود، نمادی از قدرت خداوند و شکوه مذهب شیعه است. این گنبدها از نظر مهندسی نیز یکی از شاهکارهای معماری صفوی به شمار می‌روند، زیرا علاوه بر زیبایی ظاهری، از نظر ساختاری بسیار مقاوم و پیچیده هستند. گنبدهای دوپوسته با وجود طراحی پیچیده، به‌گونه‌ای ساخته شده‌اند که بتوانند نیروهای وارد بر ساختمان را به‌طور یکنواخت توزیع کنند و استحکام بنا را حفظ کنند

شکل ۸. نمای بیرونی گنبد مسجد شیخ لطف‌الله، منبع: کتاب مساجد در تمدن اسلامی

استفاده از کاشی‌کاری‌های مذهبی و کتیبه‌های قرآنی

کاشی‌کاری‌های نفیس و کتیبه‌های قرآنی از دیگر ویژگی‌های برجسته معماری صفوی هستند. این کاشی‌کاری‌ها که به‌طور گسترده در مساجد و دیگر بناهای مذهبی صفوی به کار گرفته شده‌اند، نمایانگر پیوند میان هنر و مذهب در این دوره هستند. معماران صفوی با استفاده از کاشی‌کاری‌های زیبا و تزیینات قرآنی، به تزیین بخش‌های مختلف مساجد از جمله محراب، گنبد و مناره‌ها پرداختند. کاشی‌کاری‌های مساجد صفوی معمولاً با رنگ‌های آبی و فیروزه‌ای که نمادی از بهشت و عالم معنوی هستند، تزیین شده‌اند. این کاشی‌کاری‌ها اغلب شامل نقوش اسلیمی و هندسی پیچیده‌ای هستند که نمایانگر نظم الهی و وحدت در کثرت‌اند. علاوه بر این، بسیاری از کاشی‌کاری‌های مساجد صفوی حاوی کتیبه‌های قرآنی و احادیث نبوی و شیعی هستند. این کتیبه‌ها که معمولاً با خط ثلث و نسخ نوشته شده‌اند، به‌ویژه در بخش‌هایی مانند محراب و گنبدها دیده می‌شوند و بیانگر جایگاه مهم دین در هنر و معماری این دوره هستند.

شکل ۹. کاشی کاری مسجد شیخ لطف‌الله

استفاده از نور و روشنایی در معماری صفوی

نور در تفکر اسلامی به‌ویژه در مذهب تشیع، به‌عنوان نمادی از حضور الهی و حقیقت تلقی می‌شود. معماران صفوی با بهره‌گیری از این مفهوم، نور را به‌عنوان یکی از عناصر اصلی طراحی مساجد خود قرار دادند. در مساجد صفوی، از روزنه‌های نورگیر و پنجره‌های مشبک برای هدایت نور طبیعی به داخل ساختمان استفاده می‌شد. این نور به‌گونه‌ای هنرمندانه طراحی شده بود که بتواند فضای داخلی مسجد را روشن کرده و همزمان فضایی معنوی و روحانی ایجاد کند.

نور در معماری صفوی به‌ویژه در بخش‌های مهمی مانند محراب، گنبد و شبستان‌ها حضوری نمادین داشت. این نور که به‌طور دقیق و هوشمندانه به داخل ساختمان هدایت می‌شد، نمادی از حضور الهی و تجلی نور حقیقت در جهان مادی بود. معماران صفوی با استفاده از بازی نور و سایه، فضایی معنوی و روحانی در مساجد خود ایجاد کردند که نمازگزاران را به تأمل و تفکر در معنویت دین دعوت می‌کرد.

شکل ۱۰. بازی زیبای نور در مسجد شیخ لطف‌الله، منبع کتاب مساجد در تمدن اسلامی

تأثیر باورهای شیعی بر المان‌های کالبدی مساجد

در دوره صفویه، معماری مساجد به طور ویژه‌ای تحت تأثیر باورهای مذهبی شیعی قرار گرفت. این تأثیرات در ساختارهای فیزیکی و عناصر مختلف مساجد، از جمله گنبد، محراب، مناره، و کتیبه‌های قرآنی، به وضوح مشاهده می‌شود. معماران صفوی با بهره‌گیری از مفاهیم دینی و مذهبی شیعه، به خلق فضاهایی پرداختند که علاوه بر زیبایی‌شناختی، بازتاب‌دهنده باورهای مذهبی مردم و ترویج‌دهنده آموزه‌های شیعی بودند. در ادامه، به بررسی تأثیر باورهای شیعی بر المان‌های کالبدی مساجد دوره صفوی پرداخته می‌شود.

محراب: نمادی از هدایت معنوی امامان

محراب به عنوان یکی از مهم‌ترین بخش‌های مساجد، در دوران صفوی جایگاه ویژه‌ای داشت. در تفکر شیعی، محراب به عنوان نقطه‌ای مقدس و محل ایستادن امام جماعت برای اقامه نماز، نمادی از هدایت معنوی امامان معصوم (ع) تلقی می‌شود. معماران صفوی با طراحی محراب‌های بزرگ و تزئین آن‌ها با کاشی‌کاری‌های نفیس و کتیبه‌های قرآنی و حدیثی، تلاش کردند تا این جایگاه معنوی را به شکلی هنرمندانه به نمایش بگذارند. محراب‌ها در مساجد صفوی معمولاً با آیات قرآن کریم و نام‌های امامان شیعه مزین می‌شدند، که بیانگر نقش معنوی امامان در هدایت جامعه شیعی بود.

محراب‌ها علاوه بر تزئینات ظاهری، از نظر ساختاری نیز طراحی خاصی داشتند که توجه نمازگزاران را به سمت قبله جلب می‌کرد. در مساجد صفوی، محراب به عنوان نقطه تمرکز نمازگزاران عمل می‌کرد و با طراحی باشکوه خود، فضایی برای تأمل و تفکر در مورد معنویت و هدایت امامان فراهم می‌کرد. این محراب‌ها نه تنها محل ایستادن امام جماعت، بلکه محلی برای ارتباط معنوی نمازگزاران با عالم غیب و امامان معصوم بودند.

گنبد: نمادی از پیوند میان عالم مادی و معنوی

گنبدهای مساجد صفوی یکی دیگر از المان‌های کالبدی بودند که تحت تأثیر باورهای شیعی قرار داشتند. در تفکر شیعی، گنبد به عنوان نمادی از آسمان و عالم معنوی شناخته می‌شود. گنبدهای دایره‌ای که در مساجد صفوی به‌ویژه در مسجد جامع عباسی و مسجد شیخ لطف‌الله دیده می‌شوند، نمادی از پیوند میان عالم مادی و معنوی هستند. پوسته خارجی گنبد که با کاشی‌کاری‌های زیبا و تزئینات هنری مزین شده است، بیانگر جهان مادی و شکوه آن است، در حالی که پوسته داخلی گنبد که با تزئینات قرآنی و حدیثی مزین شده، نمادی از عالم باطنی و معنوی است.

گنبدهای دایره‌ای نه تنها از نظر معنوی و نمادین، بلکه از نظر فنی نیز یکی از شاهکارهای معماری صفوی به شمار می‌روند. این گنبدها با طراحی پیچیده و مهندسی دقیق، به‌گونه‌ای ساخته شده‌اند که علاوه بر شکوه و زیبایی، استحکام بالایی داشته باشند. استفاده از گنبدهای دایره‌ای در مساجد صفوی، بیانگر توانایی معماران این دوره در تلفیق هنر و فن‌آوری ساختاری با مفاهیم معنوی و عرفانی بود.

مناره: نمادی از هدایت و دعوت به دین

مناره‌ها به عنوان یکی از المان‌های اصلی معماری مساجد صفوی، نقش مهمی در هدایت معنوی و دعوت به نماز داشتند. در تفکر اسلامی، مناره‌ها نمادی از هدایت و دعوت به دین محسوب می‌شوند و معماران صفوی با طراحی مناره‌های بلند و تزئین آن‌ها با کاشی‌کاری‌های نفیس و کتیبه‌های قرآنی، به این نقش معنوی مناره‌ها تأکید داشتند. مناره‌ها علاوه بر نقش عبادی، به عنوان نمادی از حضور امامان در جامعه عمل می‌کردند و یادآور اهمیت نماز و هدایت معنوی بودند.

مناره‌های مساجد صفوی معمولاً با تزئینات کاشی‌کاری و نقوش قرآنی مزین می‌شدند. این مناره‌ها که در ارتفاع بلندی قرار داشتند، نه تنها برای دعوت مردم به نماز استفاده می‌شدند، بلکه به عنوان نمادی از عظمت و شکوه دین و جایگاه بالای مذهب تشیع عمل می‌کردند. مناره‌های بلند این دوره، با کاشی‌کاری‌های رنگارنگ و نقوش هندسی پیچیده، بازتاب‌دهنده قدرت و نفوذ دین در جامعه صفوی بودند.

۴. کتیبه‌های قرآنی و حدیثی: ابزار ترویج آموزه‌های شیعی

در مساجد صفوی، استفاده از کتیبه‌های قرآنی و حدیثی به عنوان یکی از ابزارهای مهم ترویج آموزه‌های شیعی بسیار رایج بود. این کتیبه‌ها که معمولاً در بخش‌هایی مانند محراب، گنبد و مناره‌ها دیده می‌شوند، شامل آیات قرآن کریم، احادیث نبوی و شیعی، و نام‌های امامان معصوم (ع) بودند. معماران صفوی با استفاده از این کتیبه‌ها، به ترویج بناهای مذهبی پرداختند و از آن‌ها به عنوان وسیله‌ای برای ترویج مفاهیم دینی و تقویت هویت شیعی در جامعه استفاده کردند.

خطاطی‌های قرآنی و حدیثی در معماری صفوی به‌طور ویژه‌ای با هنر و مذهب تلفیق شده‌اند. این کتیبه‌ها که معمولاً با خط ثلث و نسخ نوشته می‌شدند، علاوه بر زیبایی‌شناختی، مفاهیم عمیق دینی را نیز به نمازگزاران و بازدیدکنندگان منتقل می‌کردند. بسیاری از این کتیبه‌ها حاوی مضامینی مرتبط با ولایت و امامت بودند و بیانگر جایگاه والای امامان شیعه در تفکر مذهبی صفویان بودند.

۵. نور: نمادی از حضور الهی در معماری مساجد صفوی

نور به‌عنوان یکی از عناصر مهم معماری مساجد صفوی، نمادی از حضور الهی و تجلی نور حقیقت در جهان مادی بود. در معماری مساجد صفوی، نور به‌گونه‌ای هنرمندانه به فضای داخلی هدایت می‌شد تا علاوه بر ایجاد روشنایی، فضایی معنوی و روحانی برای عبادت‌کنندگان فراهم کند. معماران صفوی با استفاده از پنجره‌های مشبک و روزنه‌های نورگیر، نور طبیعی را به داخل مساجد هدایت می‌کردند و از آن برای تقویت معنویت فضا بهره می‌بردند.

نور در معماری صفوی به‌ویژه در بخش‌هایی مانند محراب و گنبد حضوری نمادین داشت. در این فضاها، نور به‌گونه‌ای طراحی شده بود که بتواند توجه نمازگزاران را به سمت نقاط خاصی از بنا جلب کند و آن‌ها را به تأمل و تفکر در معنویت دین دعوت کند. این بازی نور و سایه، فضایی معنوی و عرفانی در مساجد صفوی ایجاد می‌کرد و نمازگزاران را به تجربه‌ای عمیق از عبادت و ارتباط با عالم معنوی دعوت می‌کرد.

کارکردهای اجتماعی معماری مساجد در دوران صفویه

در دوران صفویه، مساجد به‌عنوان مراکز مهم عبادی و مذهبی، نقش حیاتی در شکل‌گیری و تحکیم هویت اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ایفا می‌کردند. این مساجد، علاوه بر اینکه محل برگزاری نماز و مراسم‌های عبادی بودند، به‌عنوان مهم‌ترین مراکز اجتماعی نیز عمل می‌کردند. در واقع، مساجد دوران صفویه به‌ویژه در شهرهایی مانند اصفهان، تبریز و مشهد، به نمادهای قدرت مذهبی و سیاسی دولت صفوی تبدیل شدند و در ترویج مذهب تشیع و تقویت روابط اجتماعی نقشی کلیدی ایفا کردند.

مساجد به عنوان مراکز عبادی

یکی از مهم‌ترین کارکردهای مساجد صفوی، ایفای نقش به‌عنوان مراکز عبادی جامعه بود. در این دوره، مساجد بزرگ مانند مسجد جامع عباسی در اصفهان، به‌عنوان مهم‌ترین مراکز برگزاری نمازهای جماعت و دیگر مراسم‌های عبادی شیعه عمل می‌کردند. نماز جمعه، نماز عید قربان و نماز عید فطر، از جمله مهم‌ترین مراسم‌های عبادی بودند که در این مساجد برگزار می‌شدند و شرکت گسترده مردم در این مراسم‌ها، به‌عنوان یکی از مظاهر قدرت دینی و سیاسی دولت صفوی به شمار می‌رفت.

علاوه بر این، مساجد به‌عنوان پایگاه‌هایی برای برگزاری مراسم‌های مذهبی شیعه مانند عزاداری‌های ماه محرم و مراسم عاشورا عمل می‌کردند. این آیین‌ها که به‌طور گسترده در مساجد برگزار می‌شدند، به تقویت هویت مذهبی جامعه شیعی و ترویج فرهنگ عاشورا کمک می‌کردند. مساجد صفوی با استفاده از تزیینات مذهبی و کاشی‌کاری‌های حاوی نام‌های ائمه اطهار (ع) و آیات قرآنی، فضایی معنوی و مقدس برای برگزاری این مراسم‌ها فراهم می‌کردند.

۲. مساجد به عنوان مراکز آموزشی

در دوران صفویه، مساجد نه تنها به‌عنوان مراکز عبادی، بلکه به‌عنوان مراکز آموزشی نیز نقش مهمی در جامعه ایفا می‌کردند. بسیاری از مساجد بزرگ این دوره به مدارس علمیه متصل بودند و به‌عنوان مراکزی برای آموزش علوم دینی و مذهبی به طلاب عمل می‌کردند. این مدارس که در مجاورت مساجد قرار داشتند، به‌عنوان پایگاه‌های اصلی تربیت نسل جدیدی از علمای شیعه عمل می‌کردند و در آن‌ها علوم مختلفی همچون فقه، حدیث، تفسیر قرآن و فلسفه اسلامی تدریس می‌شد.

برای مثال، مسجد جامع عباسی و مدرسه چهارباغ در اصفهان، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز آموزشی دوران صفوی شناخته می‌شدند. این مراکز نه تنها به تربیت روحانیون و علمای دینی پرداختند، بلکه به عنوان محلی برای تبادل نظرهای علمی و دینی نیز عمل کردند. در این مساجد، جلسات درس و بحث‌های دینی برگزار می‌شد و علمای شیعه به تبیین آموزه‌های مذهبی و فلسفی پرداختند. نقش آموزشی مساجد صفوی، به ترویج معارف شیعی و تقویت نهادهای مذهبی کمک شایانی کرد.

مساجد به عنوان مراکز سیاسی و اجتماعی

مساجد در دوران صفویه، به‌عنوان مراکز سیاسی نیز عمل می‌کردند. بسیاری از تصمیم‌گیری‌های مهم سیاسی و اجتماعی در مساجد انجام می‌شد و مساجد به‌عنوان محل تجمع نخبگان سیاسی و مذهبی، نقش مهمی در شکل‌گیری سیاست‌های دولت صفوی داشتند. نماز جمعه

که یکی از مهم‌ترین مراسم‌های عبادی و سیاسی در اسلام است، به‌طور گسترده در مساجد صفوی برگزار می‌شد و خطیب نماز جمعه به تبیین سیاست‌های دولت و هدایت مردم به سمت رعایت اصول دینی و سیاسی می‌پرداخت علاوه بر این، بسیاری از تجمعات اجتماعی و فرهنگی نیز در مساجد برگزار می‌شدند. مساجد صفوی به‌ویژه در شهرهایی مانند اصفهان و تبریز، به عنوان مراکزی برای برگزاری مراسم‌های اجتماعی و فرهنگی عمل می‌کردند. در این مساجد، مردم در مناسبت‌های مختلف گردهم می‌آمدند و به تبادل نظر در زمینه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی می‌پرداختند. این تجمعات به تقویت همبستگی اجتماعی و مذهبی مردم کمک می‌کرد و نقش مساجد را به‌عنوان مراکزی برای تعاملات اجتماعی پررنگ‌تر می‌کرد.

کارکرد اقتصادی مساجد در دوره صفویه

یکی دیگر از کارکردهای مهم مساجد صفوی، نقش آن‌ها در فعالیت‌های اقتصادی بود. بسیاری از مساجد بزرگ این دوره به بازارها و کاروانسراها متصل بودند و نقش مهمی در توسعه تجارت و اقتصاد شهری ایفا می‌کردند. بازارهای اصفهان، که در مجاورت مساجد بزرگ مانند مسجد جامع عباسی قرار داشتند، به‌عنوان مراکز اصلی فعالیت‌های تجاری و اقتصادی شهر عمل می‌کردند. این بازارها علاوه بر نقش اقتصادی، به‌عنوان مراکزی برای تجمعات اجتماعی و فرهنگی نیز عمل می‌کردند و ارتباط نزدیکی با مساجد داشتند.

نقش مساجد به‌عنوان مراکز عبادی، آموزشی و سیاسی

مساجد در دوران صفویه به‌عنوان مراکز اصلی برای عبادت، آموزش، و فعالیت‌های سیاسی، نقشی کلیدی در زندگی اجتماعی و مذهبی مردم ایفا می‌کردند. این بناها نه تنها به‌عنوان مکان‌های عبادی، بلکه به‌عنوان فضایی برای تعاملات اجتماعی، تبادل فرهنگی، و تحکیم هویت دینی شیعه عمل می‌کردند. در ادامه به بررسی این نقش‌های چندگانه مساجد در دوران صفویه می‌پردازیم.

مساجد به عنوان مراکز عبادی

مساجد در دوران صفویه، مهم‌ترین مکان‌های عبادی و مذهبی برای مسلمانان به شمار می‌رفتند. این بناها به‌ویژه برای برگزاری نمازهای جماعت و دیگر مراسم‌های مذهبی مانند عزاداری‌های ماه محرم، نماز عید قربان و نماز عید فطر طراحی شده بودند. بسیاری از مساجد بزرگ مانند مسجد جامع عباسی و مسجد شیخ لطف‌الله، به‌عنوان مراکز اصلی برگزاری نماز جمعه و دیگر مراسم‌های عبادی عمل می‌کردند. برگزاری نماز جمعه در این مساجد به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اعمال عبادی در اسلام، به تقویت هویت مذهبی و اجتماعی مردم کمک می‌کرد. خطیب نماز جمعه معمولاً به تبیین مسائل سیاسی و اجتماعی نیز می‌پرداخت و از این فرصت برای بیان نظرات دولت و ترویج آموزه‌های شیعه استفاده می‌کرد. این خطبه‌ها که در جمعیت‌های بزرگ نمازگزاران قرائت می‌شد، به‌عنوان یک ابزار مهم برای هدایت جامعه به سمت اصول دینی و سیاسی عمل می‌کردند.

مساجد به عنوان مراکز آموزشی

مساجد در دوران صفویه همچنین به‌عنوان مراکز آموزشی و تربیتی شناخته می‌شدند. بسیاری از مساجد بزرگ به مدارس علمیه متصل بودند که در آن‌ها علوم دینی و مذهبی تدریس می‌شد. این مدارس به‌عنوان پایگاه‌های اصلی تربیت روحانیون و علمای دینی، نقشی کلیدی در آموزش و ترویج معارف اسلامی داشتند.

علمای شیعه که در این مدارس به تدریس و پژوهش مشغول بودند، به‌عنوان مراجع علمی و دینی در جامعه شناخته می‌شدند. در این مساجد، علاوه بر برگزاری کلاس‌های درسی، جلسات بحث و گفت‌وگو در مورد مسائل دینی و اجتماعی نیز برگزار می‌شد. این فضاها به‌عنوان مراکزی برای تبادل نظر و بحث در زمینه‌های مختلف فقه، حدیث، و تفسیر قرآن عمل می‌کردند.

مساجد به عنوان مراکز سیاسی

مساجد صفوی به‌عنوان مراکز سیاسی نیز عمل می‌کردند و بسیاری از تصمیم‌گیری‌های مهم سیاسی و اجتماعی در آن‌ها انجام می‌شد. در این مساجد، جلسات مشورتی و تجمعات سیاسی برگزار می‌شد و نخبگان سیاسی و مذهبی به تبادل نظر در مورد مسائل مهم کشور می‌پرداختند.

نماز جمعه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراسم‌های سیاسی و عبادی در اسلام، به‌طور گسترده در مساجد صفوی برگزار می‌شد و خطیب نماز جمعه به تبیین سیاست‌های دولت و بیان مسائل روز می‌پرداخت. این خطبه‌ها، که معمولاً در حضور جمعیت‌های بزرگ نمازگزاران خوانده می‌شد، تأثیر قابل توجهی در هدایت افکار عمومی و شکل‌گیری سیاست‌های اجتماعی و مذهبی داشت.

کارکرد اجتماعی و فرهنگی مساجد

مساجد در دوران صفویه به عنوان مراکز اجتماعی نیز شناخته می شدند. این بناها محلی برای برگزاری مراسم های اجتماعی، فرهنگی، و هنری بودند و به عنوان فضایی برای تعاملات اجتماعی و تبادل فرهنگی عمل می کردند.

در این مساجد، برگزاری مراسم های اجتماعی مانند جشن های مذهبی، مراسم های عروسی و دیگر رویدادهای اجتماعی به طور معمول انجام می شد. این تجمعات به تقویت همبستگی اجتماعی و ایجاد حس مشترک در میان مردم کمک می کرد و نقش مساجد را به عنوان مراکزی برای ایجاد ارتباطات اجتماعی پررنگ تر می کرد.

به طور کلی، مساجد در دوران صفویه به عنوان مراکزی چندبعدی عمل می کردند که علاوه بر کارکرد عبادی، به عنوان پایگاه های آموزشی، سیاسی و اجتماعی نیز شناخته می شدند. این نقش های چندگانه، مساجد را به یکی از مهم ترین نهادهای اجتماعی و فرهنگی دوران صفویه تبدیل کرد و تأثیر عمیقی بر زندگی مردم و تحولات مذهبی و اجتماعی ایران داشت.

۵. نتیجه گیری و ارائه پیشنهادات

معماری دوره صفویه، به ویژه در دو بنای شاخص مسجد امام و مسجد شیخ لطف الله، جلوه ای کم نظیر از تلفیق دین، سیاست، هنر و مهندسی است. این معماری نه تنها پاسخی به نیازهای عبادی جامعه شیعه بود، بلکه به ابزاری نظام مند برای شکل دهی به هویت مذهبی و سیاسی حکومت صفوی تبدیل شد. در مرکز این رویکرد، تلاش برای تثبیت تشیع به عنوان مذهب رسمی قرار دارد؛ موضوعی که با حضور نام ائمه، محوریت قبله، و بازنمایی مفاهیم شیعی در ساختار فضایی و تزئینات مساجد به وضوح دیده می شود.

میدان نقش جهان در اصفهان، به عنوان مهم ترین پروژه شهری شاه عباس اول، بستری شد برای پیوند سه نهاد کلیدی: دین در قالب مسجد، دولت با کاخ عالی قاپو و اقتصاد از طریق بازار قیصریه. جای گیری مسجد امام به عنوان مسجد جامع عمومی و مسجد شیخ لطف الله به عنوان مسجد درباری در دو سوی این میدان، گویای نظم ایدئولوژیکی است که از طریق معماری به شهر تحمیل شده بود. معماری در اینجا، صرفاً خلق فضا نبود، بلکه تنظیم کننده روابط اجتماعی و حامل پیام قدرت و ایمان بود.

در هر دو مسجد، عناصر کالبدی مانند گنبد های دوپوسته، مناره ها، محراب ها و نورگیرها با دقتی بالا طراحی شده اند تا هم نیاز فنی را پاسخ دهند و هم معنایی فراتر از ماده به مخاطب منتقل کنند. گنبد نماد آسمان و کمال است، مناره دعوت به هدایت و نور جاری در فضا جلوه ای از حضور الهی. این معماری با بهره گیری از هندسه دقیق، تقارن چشمگیر و حسابگری ریاضی، بازتابی از باور به نظم الهی و جهان شناسی اسلامی بود که در قالب فرم بیان می شد.

هم زمان، تزئینات بناها به اوج زیبایی و معنا رسیده اند. کاشی کاری های معرق و هفت رنگ، خوشنویسی آیات قرآن، مقرنس کاری و نقش های اسلیمی در کنار رنگ های نمادین چون فیروزه ای و لاجوردی، نه فقط فضا را آراسته، بلکه ذهن بیننده را به سوی مفاهیمی چون نور، بهشت، پاکی و تعالی روح سوق می داد. این هنرها با معماری پیوندی ناگسستنی داشتند و فضا را به تجربه ای روحانی و اندیشه برانگیز تبدیل می کردند. کارکرد مسجد نیز فراتر از نمازخانه بود. این بناها محل تدریس علوم دینی، مناظرات فقهی، تبلیغ آموزه های شیعه و برگزاری آیین های اجتماعی و سیاسی بودند. مسجد امام به عنوان فضای عمومی، نقشی اساسی در شکل دهی به فرهنگ دینی مردم داشت، در حالی که مسجد شیخ لطف الله با ابعاد کوچک تر و موقعیت ویژه اش، نمادی از حضور دین در قلب قدرت سیاسی بود.

در مجموع، مساجد دوره صفویه را باید فضاهایی دانست که در آن ها معنا، فن، سیاست، ایمان و اجتماع در یک کلیت هماهنگ به ظهور رسیدند؛ فضاهایی که نه فقط برای عبادت، بلکه برای آموزش، هدایت، انسجام اجتماعی و نمایش اقتدار دینی-سیاسی خلق شده بودند. این معماری، حاصل آگاهی عمیق از نقش فضا در شکل دهی به جامعه و تجلی روشن پیوند میان عقلانیت فنی و معنویت شیعی بود.

با توجه به یافته ها و تحلیل معماری صفویه، به ویژه در دو نمونه ی مسجد امام و مسجد شیخ لطف الله، می توان پیشنهادهایی برای امروز ارائه داد که در حوزه های طراحی معماری، سیاست گذاری فرهنگی، و آموزش هنر اسلامی کاربردی باشد: یکی از مهم ترین پیشنهادها، احیای نگاه تلفیقی میان معنا و فن در معماری معاصر ایران است. امروزه بسیاری از بناهای مذهبی یا فاقد کیفیت مهندسی اند یا از محتوا و پیام تهی شده اند. الگوبرداری از فرم های سنتی کافی نیست؛ آنچه معماری صفوی را زنده و ماندگار کرد، پیوند آگاهانه میان نمادها، ساختار و عملکرد بود. معماران امروزی می توانند با بازخوانی این نگاه، به خلق فضاهایی دست یابند که نه فقط کاربردی، بلکه هویت مند و برانگیزاننده باشند.

پیشنهاد دیگر، بازنگری در جایگاه فضاهای مذهبی در شهرسازی معاصر است. همان گونه که میدان نقش جهان با طراحی هدفمند، دین، حکومت و زندگی مردم را در یک میدان مشترک گرد آورد، می توان در فضاهای شهری امروز نیز از این مدل استفاده کرد تا مسجدها فقط در حاشیه نباشند، بلکه بخشی از قلب اجتماعی، فرهنگی و آموزشی جامعه باشند. در زمینه آموزش معماری و هنر اسلامی، ضروری است که دانشجویان تنها به یادگیری فرم ها اکتفا نکنند، بلکه با مفاهیم عرفانی، نمادشناسی، اصول هندسه و کارکردهای اجتماعی معماری سنتی آشنا

شوند. تدریس تحلیلی آثار مانند مسجد امام یا شیخ لطف‌الله می‌تواند پلی باشد میان سنت و نوآوری. همچنین در سطح سیاست‌گذاری فرهنگی، می‌توان از مساجد تاریخی به‌عنوان مرکزهای پویا و چندمنظوره بهره برد؛ جایی که نه فقط آیین‌های عبادی، بلکه نمایشگاه‌های هنری، نشست‌های فکری، آموزش‌های فرهنگی و تعامل اجتماعی رخ دهد. این کار احیای نقش تاریخی مسجد به‌مثابه نهاد مؤثر تمدنی است.

در نهایت، پیشنهاد می‌شود که مرمت و معرفی میراث صفوی با تمرکز بر معنا و کارکردهای تاریخی آن انجام گیرد، نه صرفاً به‌عنوان اثر هنری یا گردشگری. بازگشت به ریشه‌های فلسفی این معماری می‌تواند الهام‌بخش ساخت فضاهایی باشد که نیازهای امروزی را با ریشه‌های فرهنگی پیوند می‌زنند.

منابع

۱. جلیلود، محمدرضا و گل صباغ، هانیه. (۱۴۰۲). مردم‌نگاری گردشگری: واکاوی گردشگری قومی در ترکمن صحرا. پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، ۱۱۳(۱)، ۱۶۳-۱۷۸.
۲. حسین زاده دلیر، کریم، کواکبی، محمد آذر، علی، (۱۴۰۱). شناسایی پیشران‌های کلیدی صنعت گردشگری مبتنی بر برنامه‌ریزی راهبردی سناریویی مطالعه موردی: منطقه آزاد ماکو. گردشگری شهری، ۹(۳)، ۷۹-۱۰۲.
۳. حسین زاده دلیر، کریم، مدبر خاک نژاد، علی، عزت پناه، بختیار (۱۴۰۰). تحلیلی بر برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری توسعه گردشگری تاریخی-فرهنگی در ایران (مطالعه موردی: شهر تبریز). برنامه ریزی و توسعه گردشگری، ۱۰(۳۹)، ۱۹۷-۲۲۲.
۴. حسین زاده دلیر، کریم، قهرمانی فرد، حسین، موسوی، میر سعید، (۱۴۰۰). شناخت و ارزیابی پیشران‌های حیاتی مؤثر بر آینده توسعه گردشگری مطالعه موردی: کلان‌شهر تبریز. گردشگری شهری، ۸(۱)، ۶۷-۸۲.
۵. رجبی ناصر، میرابی وحیدرضا، مرادی شهدادی خسرو. (۱۴۰۲). ارائه الگوی جهت توسعه گردشگری پایدار در جزیره قشم با تمرکز بر چشم‌اندازها و چالش‌های گردشگری طبیعی. اقتصاد و مدیریت شهری، ۱۱(۴۴): ۲۰-۳۱.
۶. رسولی، سیدحسن، رجبی، آریتا، متولی، صدرالدین. (۱۴۰۳). تبیین مدل گردشگری پایدار شهری در راستای توسعه منطقه‌ای (مطالعه موردی: شهر ساری). آینده پژوهی شهری، ۲(۴)، ۸۴-۶۵.
۷. زینالی عظیم، علی، فدائی حق، مهری، علیزاده، امین، جدیری عباسی، محمد، فتحی پور، رضا و شریفی، محمدعلی. (۱۴۰۳). سنجش عوامل مؤثر در عدم توسعه شهر هوشمند پایدار تبریز. علوم محیطی، ۲۲(۳)، ۴۲۷-۴۴۶.
۸. شکاری، فاطمه. (۱۴۰۱). گردشگری و هویت ملی-قومی: تحلیل کتاب سنجی. مطالعات مدیریت گردشگری، ۱۷(۶۰)، ۷۹-۱۱۵.
۹. شیخی، احمد رضا، ابراهیمیان، صدف، وزین، نرگس. (۱۳۹۹). تأثیر توسعه گردشگری قومی بر تساوی جنسیتی مطالعه موردی (تجربه زنان بلوچ در استان سیستان و بلوچستان). گردشگری فرهنگ، ۱(۲)، ۴۷-۵۴.
۱۰. صداقت، مریم، ضیایی، محمود. (۱۴۰۳). تدوین مدل پارادایمیک توسعه پایدار گردشگری جمهوری اسلامی ایران. گردشگری و توسعه، ۱۱۳(۱)، ۷۹-۱۰۷.
11. Bausch, T., Schröder, T., & Tauber, V. (2022). What is to be sustained? The polysemy of sustainability and sustainable tourism across languages and cultures. *Journal of Sustainable Tourism*, 32(1), 108–131. <https://doi.org/10.1080/09669582.2022.2124260>.
12. Bertok, A., & Zago, M. (2023). The Ethnic Tourism for the Preservation and Valorization of the Identity of Cross-Border Territories and as an Opportunity for the Development of the Roots Tourism. *Fuori Luogo. Rivista Di Sociologia Del Territorio, Turismo, Tecnologia*, 14(1), 81-92. <https://doi.org/10.6093/2723-9608/9510>.
13. D'Amico, L. (2023). Ethnic tourism and Folksongs: A case study among the Blang (Bulang) of Yunnan, China. *Asiatische Studien - Études Asiatiques*, 77(3-4), 565-605. <https://doi.org/10.1515/asia-2022-0001>.
14. Feng, H., & Xiao, J. (2024). (Re)shaping the tourists' imagined identity of Mosuo towards sustainable ethnic tourism development in Southwest China. *Sustainability*, 16(7042). 1-21. <https://doi.org/10.3390/su16167042>.
15. Fraser, R. (2019). Cultural heritage, ethnic tourism, and minority-state relations amongst the Orochen in north-east China. *International Journal of Heritage Studies*, 26(2), 178–200. <https://doi.org/10.1080/13527258.2019.1620830>.

16. Guo, Y., Tian, R. G., & Vasiljeva, M. (2024). Impact of pro-poor ethnic tourism on achieving sustainable development goals. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 61, 270–280. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2024.11.003>.
17. Kim, H.; Kim, E.J. (2021), Tourism as a Key for Regional Revitalization? A Quantitative Evaluation of Tourism Zone Development in Japan. *Sustainability*, 13, 1-18, 7478. <https://doi.org/10.3390/su13137478>.
18. Li, B., Jin, L., & Li, J. (2024). Impact of awe on sustainable tourism consumption decisions: roles of diminished self-importance and regulatory focus. *Journal of Sustainable Tourism*, 1–21. <https://doi.org/10.1080/09669582.2024.2427816>.
19. Lin J, Kang Y, Hong L and Huang Y (2022) Can cultural tourism experience enhance cultural confidence? The evidence from Qingyuan Mountain. *Front. Psychol.* 13:1063569. 1-11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1063569>.
20. Liu, Y.; Shi, H.; Su, Z.; Kumail, T. Sustainability and Risks of Rural Household Livelihoods in Ethnic Tourist Villages: Evidence from China. *Sustainability*, 14(9), 5409: 1-26. <https://doi.org/10.3390/su14095409>.
21. Lor, J J, Kwa, S, & Donaldson, J A, (2019). Making ethnic tourism good for the poor. *Annals of Tourism Research*, 76, 140-152. https://ink.library.smu.edu.sg/sooss_research/2850.
22. Maruyama, N., Woosnam, K. M., & Boley, B. B. (2017). Residents' attitudes toward ethnic neighborhood tourism (ENT): perspectives of ethnicity and empowerment. *Tourism Geographies*, 19(2), 265-286. <http://dx.doi.org/10.1080/14616688.2016.1258432>.
23. Samarathunga, W.H.M.S. (2019), Research on the intangible ethnic tourism development after a civil war, based on stakeholder perspective: The case of Jaffna, Sri Lanka. *Int. J. Tour. Anthropol.* 7, 218–240. <http://repository.rjt.ac.lk/handle/123456789/3008>.
24. Seal, M., & Singh, P. (2024). *Analysing the role and contribution of tourism in achieving sustainable development goals*. In Harmonizing global efforts in meeting sustainable development goals (Chapter 9). IGI Global. 182-195. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-2758-6.ch009>.
25. Sinclair-Maragh, G, Bernard Simpson, S, (2021), Heritage Tourism and Ethnic Identity: A Deductive Thematic Analysis of Jamaican Maroons. *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing (JTHSM)*, 7(1). 64-75 <https://doi.org/10.5281/zenodo.4521331>
26. Tian, B., Stoffelen, A., & Vanclay, F. (2023). Understanding resilience in ethnic tourism communities: the experiences of Miao villages in Hunan Province, China. *Journal of Sustainable Tourism*, 32(7), 1433-1452. <https://doi.org/10.1080/09669582.2023.2239525>.
27. Yang, L; Wall, G; Smith, S.L.G, (2008). Ethnic tourism development: Chinese Government Perspectives. 35(3), 751–771. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2008.06.005>.
28. Yang, Y., Wang, S., Cai, Y., & Zhou, X. (2021). How and why does place identity affect residents' spontaneous culture conservation in ethnic tourism community? A value co-creation perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, 30(6), 1344–1363. <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1945070>.
29. Zhou Y, Chen, S (2022), Design Innovation of Ethnic Cultural Wisdom Tourism Products Based on Digital Information Technology, *Wireless Communications and Mobile Computing*, 3(3), 1833649, 1-13. <https://doi.org/10.1155/2022/1833649>.